

Dugonics András: *Etelka*

„Honnyaim!” Hangozhat a megszólítás, mellyel Dugonics Andráshoz hasonlóan a mai olvasóknak is szíves figyelmébe ajánlom eme nehezen olvasható és eddig nehezen hozzáférhető művet, amelyet a Csokonai Kiadó immár elérhetővé tett mindannyiunk számára. Azért is lényeges és kiemelendő a regény előtti bevezető első szava, a megszólítás, mert egy új, kulturális alapokon nyugvó nemzetszemlélet közvetítője. Az *Etelka* írója a XVIII. század heroikus románjainak sablonját a kor magyarsággal kapcsolatos nyelvészeti és történeti kutatásainak tudományos eredményeivel, valamint Anonymus kis idővel azelőtt (1746-ban) felfedezett és kiadott *Gesta Hungarorum*ának új adataival tölti ki. A honfoglalásra vonatkozó addigi képzetekhez képest, amelyeket túlnyomórészt a Kézai-krónika befolyásolt (és ez adta a nemesi nemzet történeti-mitológiai hátterét), Dugonics körültekintően alkotott alternatívát, s ezt politikai céljainak szolgálatába állította. Többrétű és többolvasatú tehát a mű, melynek fikcióját a szerző nemzetébresztő, társadalmi és aktuálpolitikai mondanivalója feszíti szét. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) hihetetlen népszerűségnek örvendett a saját korában, elismerően fogadta Voltaire, Csokonai és Péczeli is, de feltehetően már a XIX. században sem olvasták. Sikerének és hanyatlásának okai Bíró Ferenc szerint az, hogy a szerző nem a cselekményt tartja fontosnak, hanem a részleteket, melyek sokoldalú és strukturált képet alkotnak a honfoglaló magyarság életéről. Ennek érdekében a kor regényírásától eltérő módszert választ, és a regény szövegét számos jegyzettel bővíti ki. A jegyzetek történelmi, néprajzi és nyelvészeti ismereteket közölnek, és az író szándéka szerint hitelesítik a történetet. A kortársak képesek voltak a fikció és a történelmi tények együttes olvasására, a későbbi olvasók számára azonban ez a két összetevő érvényteleníti egymást.

Az első magyar nyelvű és szellemű regény háromszor jelent meg szerzője életében (1788, 1791, 1805). Mindannak ellenére, hogy a népszerűsége hamar visszaesett, a honfoglalás kori magyar történelemre vonatkozó ismeretek és az új nemzetszemlélet miatt, Dugonics regénye nagy hatással volt a későbbi magyar irodalomra, elsősorban a nemzeti eposzok témájára és motívumaira.

Az *Etelka* a felvilágosodás kori magyar irodalom meghatározó alkotása. Elsősorban azért, mert a dicső nemzeti múltat, hátterében a XVIII. század történelmével, regény témájává teszi. A két korszak kapcsolódási pontjaira Dugonics az 1791-es kiadáshoz írt *Etelkának Kúlcsa* című írásában hívja fel a figyelmet, amely szöveg a jelen kiadásban a *Függelékben* szerepel. Ebben értelmezi munkájának saját korára vonatkozó részeit, és megjelöli művének azokat a helyeit, ahol II. József magyarellenes intézkedéseiről szól. A regény egésze a nemesi nemzet fogalmának kultúrnemzetbe való át-

írására törekszik, ezáltal támogatója a nemesi ellenállásnak is. A mű nemzeti mítoszt konstruálva segíti a nemzet magára találását; társadalmi szükségszerűségét mutatja fogadtatása és rendkívüli népszerűsége.

A regénynek két élesen elkülönülő része van: az első a tényleges fikció, mely a honfoglalás után játszódik, az idős Árpád fejedelem, majd fia, Zoltán uralkodása alatt. Főszereplői: Etelka, egy erkölcsait tekintve is nemes kisasszony, és annak szerelme, a szintén erkölcsös, karjeli Etele. Ennek a résznek a fő mondanivalója, amit a regényt követő tanulmány is kiemel, hogy a letelepedett életmód új feltételei mellett hogyan őrizze meg egy harcias, nomád nép jellemét és erkölcsait. A szerző tudatosan erősíti azokat a karakterjegyeket, melyekben ősmagyar vonásokat érez. Ilyen az egyenesség, harciasság, gerincesség, heveség, nyíltság a férfi szereplők részéről, a nőknél ezek a tulajdonságok kiegészülnek a megfontoltsággal, okossággal, hűséggel. Ezenkívül a történet foglalkozik a jó uralkodó tulajdonságaival és egy ország helyes irányításának feltételeivel. Konkrétan megjelenik ez az első könyv negyedik szakaszának első részében, amelyben a haldokló Árpád fejedelem jó tanácsokkal látja el fiát. Kiténik magából a regény szövegéből is a célzatosság, mellyel saját korának magyarjaihoz szól, megerősítvén a „magyaros” vonásokat és a törvényes uralkodóba vetett hitet.

A másik részt azok a nevelő célzatú jegyzetek alkotják, melyekkel a regény szövegét kiegészíti. Ezek a megjegyzések tartalmazzák mindazt a történelmi tudást, amely a korban hozzáférhető volt. Egy részük a megjelenített történelmi időszakról és előzményeiről közöl ismereteket. Hivatkozik az Attila- és Árpád-korabeli írókra, többek között: Priszkosz rétorra, Hérodotoszra, Menandroszra, Jordanesre, Bölcs Leóra, Bíborbanszületett Konstantinra, majd Anonymus és Kézai Gestájára, a reneszánsz kor történetíróira (például Bonfini, Thuróczy János), végül saját külföldi és magyar kortársaira, akik közül legjelentősebb Sajnovics János, Pray György, Bél Mátyás, Otrokocsi Foris Ferenc. A történelmi jegyzetek jelentősége, hogy a hun–magyar mondkörbe beillesztett finn–magyar rokonság képzetét, amelyet a török–magyar rokonsággal is összekapcsol, széles olvasói körben terjeszti el.

A jegyzetek következő csoportjában nincsenek hivatkozások; főleg szómagyarázatokat tartalmaznak, melyekkel a kitalált cselekmény történelmi-nyelvi hátterének megteremtése a célja, amelyeknek vagy általa kitalált szavak, vagy táj- és népnyelvi fordulatok, esetenként régi vagy népi szövegek szolgálnak alapul. Az író saját származási helyének, Szegednek és környékének tájnyelvét használja fel regényéhez. A népit a régivel azonosítja, s ezt néhány néprajzi jelentőségű szöveggel támasztja alá, például a kun Miatyánkkal, amelyre – mint a még korábban is létező, frissen felgyűjtött anyagra – hivatkozik is. Mivel a népnyelv megőrzött bizonyíthatóan ősi elemeket, a saját korában létező nyelvállapot egészét archaikusnak gondolja.

A szerzőtől a nyelvújítás sem állt távol, számos, ma már meglepő, saját leleményéből származó kifejezést szerepeltet az *Etelkában*, sőt, amint Barczafalvi Szabó Dávidnak az *Etelkának Kúlczában* található leveléből kiderül, másoktól is kölcsönzött új keletű szavakat.

A nemzeti irodalom tudatos megteremtésének egyik alapköve az *Etelka*, Szauder József megállapítása szerint „Dugonics vitte be a magyar nyelvű közvéleménybe – Attila helyett – az Árpád nevéhez fűződő honfoglalásnak és a vele összekapcsolt berendezkedésnek egész költőies világát”. A nemzeti önszemlélet formálásán kívül kutatható benne a regény műfaja, a honfoglalásról alkotott kép változásainak továbbélé-

se és a jegyzetek hatása a későbbi irodalomra. Napjainkban May Istvánon és Bíró Ferencen kívül, akik konkrétan is foglalkoztak az *Etelkával*, más szerzők csak érintőlegesen hozzák szóba, mellőzöttsége talán a nehéz hozzáférés rovására is írható. A regény teljes szövegét ugyanis 1805 óta nem adták ki, csak szemelvények jelentek meg belőle, 1876-ban és 1906-ban. Éppen ezért méltányolandó a Csokonai Kiadó választása, hogy ezt a művet felvette a Források sorozat kötetei közé, lehetőséget nyújtva az újralfedezésre és rekanonizációra.

A szöveget Penke Olga gondozta, a tudományos és mértéktartó szövegközlés az ő körültekintését dicséri. A kiadás készítője autentikus, a kritikai kiadásnak megfelelő és könnyen használható szöveget akart létrehozni. Ezeket a szempontokat összegeyzetelni komoly feladat volt – erről a *Szövegkritikai jegyzetekben* olvashatunk. A három nyomtatott kiadás mellett több autográf kézirat állt a szövegkiadó rendelkezésére, ám a nyomtatott szövegek és a kéziratok mindegyike eltér egymástól. Dugonics folyamatosan alakította és bővítette a regényt; mint Penke Olga írja, „az 1786-os első változattól kezdve, az 1788-as első kiadásban bevezetőt, mottókat és jegyzeteket is csatolt hozzá, utóbbiak 1791-ben jelentősen gazdagodtak, az 1805-ös kiadásban pedig ö-ző nyelvjárásba tette át a teljes szöveget”. Penke az 1791-es kiadást választotta közlésre, mert ebben már benne vannak a jelentős bővülések, de még nem változott ö-zővé a szöveg, amelynek írásmódja így is megterhelő a mai olvasónak. A választás optimális volt, hiszen így a teljes szöveg közreadásán túl a másik két kiadás főbb eltéréseinek közlésére is lehetőség nyílt. Jóllehet az 1805-ös kiadás nyelvjárási érdekességei és a helyesírási eltérések kimaradtak, azért a *Függelékben* olvashatunk némi ízelítőt a három autográf kéziratból, illetve mindkét nyomtatott variációból. Ugyanannak a szövegrészletnek az 1786 és 1805 között készült változatai kerültek itt egymás mellé; ez az eljárás lehetővé teszi, hogy némileg fogalmat alkossunk a regény bővülésének mértékéről és menetéről, bár összességében csak arra alkalmas, hogy felhívja a figyelmet a teljes szövegek összevetésének igényére. Helyesen oldotta meg a szöveggondozó a szövegváltozatok közlését is, azáltal, hogy ezeket nem lapalji jegyzetként szerepelteti, hanem a kritikai részben; Dugonics jegyzetei mellett zavaróak lettek volna. Az eltérések jegyzetben, a főszöveg végén vannak megadva, oldalszám szerint; az egyes kiadásokat betűjelzés különbözteti meg.

Az *Utószóban* Penke Olga az *Etelka* történetével és kontextusaival vet számot; egyik célja a szöveg folyamatos átalakulásának bemutatása. A korpusz fejlődése az autográf kéziratok szövegváltozatai alapján 1786-tól követhető nyomon; a tartalmi és szerkezeti módosítások rávilágítanak a szerző által fontosnak tartott és többször átjavított részekre. A kézirat változásai jelentős szövegbővülést eredményeztek. Az első kiadásban a kéziratokhoz képest több helyen módosult a szöveg, csak itt jelennek meg a jegyzetek, a mottó és a bevezető. A nyomtatott változatokban a paratextus jelenléte és bővülése ugyanolyan figyelmet érdemel, mint a textus. A tanulmány szerzője feltételezi – és példákkal is igazolja –, hogy a regény szövege fokozatosan vált ketté fikcióra és jegyzetekre. Dugonics egyre több ismeretet akart belesűríteni a regénybe, ezért – hogy ne terhelje a történetet – a jegyzeteket gyarapítja, ám a jegyzetek beilleszthetősége kedvéért a regény szövege is módosult. Az 1788-as kiadásban létrejött a regény végleges koncepciója, mely szerint a mottó a fikcióhoz ad kulcsot, a bevezető és a jegyzetek a regény hazafias-történeti háttérét erősítik. A három kiadás összevetése során láthatóvá válik, hogy a szöveg folytonos változtatása a megjelenés után

sem ért véget. A siker arra ösztönözte az író, hogy a második kiadásban hangsúlyozza a regény politikai mondanivalóját. Ezenkívül változik a cím, a szöveg tagolása és tartalma, a szereplők megformálása, bővülnek a jegyzetek, és a regény illusztrációkkal is kiegészül. A harmadik kiadás leginkább a nyelvjárásban és a helyesírásban különbözik a korábbiaktól, de tartalmi változtatások is előfordulnak; leglényegesebbek azok a betoldások, melyek az *Etelkát* más Dugonics-művekkel kapcsolják össze. A tanulmány foglalkozik a két kötet élén álló mottóval, a mű mondanivalóját kiegészítő illusztrációkkal, ismerteti az *Etelkának Kulcsa* című, a regényhez közvetlenül kapcsolódó kézirat célját és jelentőségét. Megismerhetjük röviden a szöveg utóéletét, illetve a kivonatos kiadások, a szemelvények és a színpadi feldolgozás néhány jellegzetességét.

A továbbiakban az *Utószó* a regény műfajáról, jegyzeteiről, nyelvéről, forrásairól, eszmetörténeti háttéréről ad áttekintést. A tanulmány a műfajról szólva foglalkozik a regénynek a Dugonics-életműben betöltött helyével, majd az *Etelka* és a XVII. századi heroikus regények, a XVIII. századi európai regények, az antik regényírás és az eposzok kapcsolatával. Az első magyar regény a heroikus regényekhez hasonlóan a történelmi mítoszt állítja középpontba, ám az európai regényírás hatására női főhőst választ. Az elemzés ráirányítja a figyelmet a különböző műfaji minták és a társadalmi, politikai, erkölcsi mondanivaló összeegyeztetésének nehézségére és a megvalósítás módjára.

A regény jegyzeteivel kapcsolatban a jegyzet műfajáról, az *Etelkában* betöltött szerepéről és a jegyzetek bővülésének módjáról esik szó. A tanulmány szerzője a jegyzetek típusait a hivatkozás megléte vagy hiánya alapján különíti el. A hivatkozás nélküli jegyzetek többnyire idegen eredetű szavak, táj- és néprajzi fordulatok magyarázatai, céljuk pedig a fikció nyelvi háttérének megteremtése. Külön rész értelmezi a történeti-mitológiai tárgyú jegyzeteket, melyeknek hitelességét Dugonics regényében számos írott és tárgyi forrással támasztotta alá.

A *jobbágy szóról*, az *Egy régi magyar énekről* és *A kun Miatyánkról* készült kommentárokkal a tanulmány részletesen is foglalkozik. Ez a három lábjegyzet kiemelkedő fontosságú, általuk közelebb juthatunk az író jegyzetkészítési technikájához, a két utóbb említett jegyzet pedig arra példa, hogyan használja fel munkájához a régi és a népi szövegeket. Természetesen nemcsak ez a három jegyzet igényelne alapos feltárást, hanem a többi is, erre azonban terjedelmi okok miatt ebben a könyvben nem kerülhetett sor, hiszen a 118 jegyzetből álló jegyzetapparátus behatóbb elemzése külön kötetet tenne ki – főleg, ha a többi kiadás szövegével is összevetnénk és nyomon követnénk bővülését és változásait.

Az *Etelka* nyelvéről és eszmetörténeti háttéréről már többször szó esett, de fontosságuk miatt az *Utószó* végén Penke Olga külön is összefoglalja az addig elmondott leglényegesebb jellemzőket, ezzel is hangsúlyozva a regény mondanivalóját és célját.

A regényt záró, összefoglaló tanulmány korántsem tér ki mindenre, de a lehetőségekhez és a terjedelmi korlátokhoz képest körültekintően és sokoldalúan jellemzi a tárgyat, következetes, logikus és érthető.

(Sajtó alá rendezte és az utószót írta Penke Olga, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, Csokonai Könyvtár: Források, 8.)

NAGY ZELMA